

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ МІСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Іван Рудакевич, Петро Дем'янчук, Володимир Кріса

Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

У публікації розглянуті історико-географічні особливості формування міських поселень в Тернопільській області. Проаналізовано виникнення міст і містечок у регіоні в різні історичні епохи. Охарактеризовано фактори формування міських поселень в області. Описано вплив спорудження замків та фортифікаційних споруд у розвитку міст. Виділені спільні особливості формування та розвитку історичних поселень і міст Тернопільської області.

Ключові слова: замок, місто, міське поселення, спадщина, Тернопільська область.

Геопросторові особливості розвитку Тернопільської області обумовили важливу роль культурно-пізнавального туризму, основою якого є архітектурно-містобудівна спадщина, яка сконцентрована головню в історичних міських населених пунктах регіону. На формування та розвиток міських поселень регіону значною мірою впливали різні історико-географічні чинники. Власне вони обумовили виникнення поселень, їхню соціально-економічну структуру та культурний розвиток. Тривалий розвиток міських поселень Тернопільської області зумовив їх багатий історико-культурний потенціал і особливі умови формування місцевої економіки.

Проблематиці історико-географічних та географо-краєзнавчих досліджень формування міських поселень у Тернопільській області присвячено відносно небагато наукових праць. Історичні та геопросторові аспекти формування міських населених пунктів та адміністративно-територіального устрою Тернопільської області охарактеризовано у розділі монографії «Географія Тернопільської області» за авторством І. Дітчука [2]. Серія публікацій з проблематики розвитку та функціонування міських поселень у Тернопільській області підготовлена Д. Ткачем. Заслуговеє також уваги монографія Д. Ткача та І. Ілляш, в якій описані історико-географічні особливості формування та розвитку міських населених пунктів у регіоні [5]. Історичні особливості розвитку міста Тернопіль характеризуються у працях Л. Бойцун, І. Дуди, В. Окаринського, Т. Цикляняка та інших дослідників. В різний час різними дослідниками опубліковано також низку видань краєзнавчого характеру про розвиток окремих міст і містечок Тернопільської області.

Тернопільська область розташована на перетині важливих торговельних шляхів, які з'єднували Центральну Європу з Чорноморським узбережжям, а також Західну Європу зі Сходом. Ці шляхи забезпечували економічні зв'язки, торгівлю та культурний обмін. Через Тернопілля проходив Чорний шлях – стародавній розгалужений торговельний шлях (турецькою він називався «*Kervan yolu*» - *Караванна дорога*). У XVI – першій половині XVIII ст. цим шляхом кримські та ногайські татари здійснювали руйнівні грабіжницькі напади на Поділля, Галичину, Покуття і Польщу. Через територію області Чорний шлях проходив зі сходу трьома відгалуженнями, які далі на захід вели до Львова: власне Чорним шляхом (через північну частину області); Кучманським (через Гусятин, Теребовлю, Тернопіль та Зборів) та Волоським (долиною Дністра через Галич або Бучач і далі на північний захід).

З найдавнішої детальної карти більшої частини території сучасної Тернопільщини – австрійської топографічної мапи майора Фрідріха фон Міра (1779–1783) – видно, що у другій половині XVIII ст. ця земля була вкрита досить густою мережею битих шляхів, якими здійснювалася торгівля. Значними торговельними центрами, де ці шляхи перетиналися, були міста Бережани, Бучач, Збараж, Підгайці, Тернопіль, Чортків (рис. 1).

Бережани

Бучач

Збараж

Підгайці

Тернопіль

Чортків

Рис. 1. Міста Тернопілля на карті Фрідріха фон Міра [7]

Міські поселення Тернопільської області виникали в різні історичні епохи (рис. 2). Найдавніші з них виникли ще за часів Київської Русі та Галицько-Волинського князівства (XI–XIII ст.): Микулинці, Теремовля, Шумськ, Збараж та Кременець. Вже у XII ст. Теремовля та Шумськ мали важливе адміністративно-політичне значення, оскільки були центрами удільних князівств. В литовсько-польський період (XIV–XV ст.), коли між Великим князівством Литовським та Королівством Польським велася тривала боротьба за панування над Галичиною та Волиню, було засновано Бережани, Бучач, Підгайці та інші міста. Упродовж XVI–XVII ст., коли всі землі сучасної Тернопільщини спочатку стали володіннями Королівства Польського, а згодом увійшли до складу об'єднаної польсько-литовської держави – Речі Посполитої (з 1569 р.), було засновано Чортків, Тернопіль, Скалат та інші міста (див. рис. 2).

З 1672 до 1699 р. значна частина Тернопілля перебувала під окупацією турками-османами внаслідок польсько-турецьких воєн. Після Першого поділу Речі Посполитої (1772 р.) галицька частина території сучасної Тернопільської області відійшла до володінь австрійської Габсбурзької монархії (з 1804 р. – Австрійської імперії, з 1867 р. – Австро-Угорської імперії), а після Третього поділу Польщі

(1795 р.) і північна (волинська) частина Тернопільщини з містами Кременець, Почаїв, Вишнівець, Ланівці та Шумськ опинилася у складі Російської імперії.

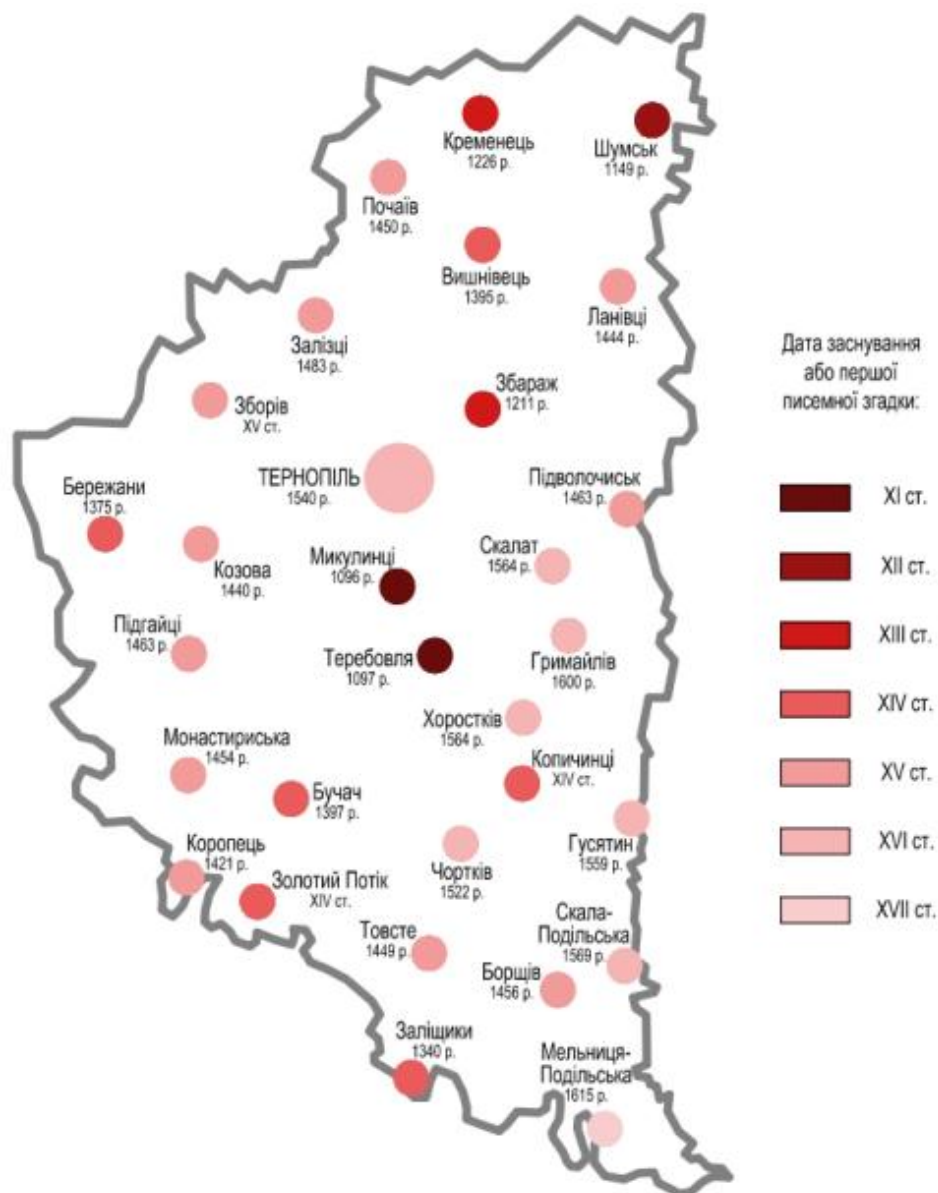

Рис. 2. Виникнення міських поселень Тернопільської області
(побудовано авторами за даними [6])

Кожне з перелічених державних утворень по-своєму впливало на містобудівний розвиток історичних населених місць, будувало фортеці та укріплення, що мало вплив і на ступінь освоєння території. Міста, що виникли у часи Київської Русі (Микулинці, Теребовля, Шумськ, Кременець), розвивалися за давньоруськими містобудівними традиціями. Ті ж поселення, що були засновані в польський період (XIV–XVII ст.), розвивалися під впливом європейських містобудівних принципів, мали певні особливості, відмінні від давньоруських. З кінця XIV і до кінця XVIII ст. більшості міст та містечок Тернопільщини було надане магдебурзьке право, яке передбачало створення міського самоврядування і звільнення їх від управління, судової та адміністративної влади місцевих феодалів-власників міст. Це сприяло розвитку економіки, міської інфраструктури та появі ремісничих цехів. Міста із магдебурзьким правом набували рис, характерних для європейських міст-магдебургій.

Зміни державних кордонів супроводжувалися змінами адміністративно-територіального устрою та політики щодо території Тернопільщини. Містечка, що отримували статус адміністративних центрів

нових територіальних одиниць, швидко розвивалися і перетворювалися у значні регіональні політичні та економічні центри. Ті міста, що такий статус втрачали, поступово деградували, перетворювалися на села або й узагалі зникали з географічної карти. Яскравим прикладом такої деградації є Червоногород (рис. 3) – зникле містечко поблизу с. Нирків (тепер – Чортківський район), що у 1435–1774 рр. було центром однойменного повіту [4]. У 1448 р. тодішнє місто отримало магдебурзьке право, однак після ліквідації адміністративно-територіального устрою, здійсненої австрійським урядом після Першого поділу Речі Посполитої, втратило статус адміністративного центру і поступово занепадало, припинивши своє існування в середині ХХ ст. вже у статусі села Заліщицького району Тернопільської області.

Рис. 3. Червоногород на карті Фрідріха фон Міга [7]

Після поділів Речі Посполитої 1772 та 1795 рр. розвиток історичних міст північної частини території сучасної Тернопільської області, що опинилася у складі Російської імперії, відбувався по-іншому, ніж міських поселень решти Тернопільщини. Російська архітектура у цих містечках почала поступово витіснити європейську та українську, що проявлялося передусім у перебудові традиційних українських триверхих дерев'яних храмів на типові у стилі московського середньовічного зодчества. На зміну європейським містобудівним принципам прийшли російські, де нівелювалися атрибути міст-магдебургій з їх ринковими площами, ратушами та самоврядуванням.

Найбільших змін історичні населені місця Тернопільщини зазнали внаслідок подій буремного ХХ ст., коли державні кордони неодноразово змінювалися через глобальні військові конфлікти – Першу та Другу світові війни, а індустріалізація та перебування у складі тоталітарного радянського союзу докорінно змінила і спосіб життя їх мешканців, і планувальну структуру міст, і основу їх туристичного потенціалу – архітектурно-містобудівну спадщину, яка зазнала значних, в багатьох випадках непоправних втрат.

Тернопілля відоме найбільшою кількістю збережених замків або їх руїн серед областей України – всього 30 замків (без урахування оборонних монастирів) або близько третини від загальної кількості замків в Україні. Найдавніший замок – Кременецький – було збудовано в XIII ст. як складову системи оборони Галицько-Волинського князівства. Розташування на перетині торговельних шляхів та постійна загроза зовнішніх вторгнень призвела до спорудження захисного поясу замків, переважно вздовж річок Дністер, Збруч, Нічлава, Серет, Стрипа, Золота Липа.

Особливо відчутною потреба у будівництвах замків постала в XVI ст., коли терени сучасної Тернопільщини, вздовж яких тоді пролягали східні кордони Польського королівства, стали об'єктом регулярних набігів кримських татар. Так разом із замками виникла низка міст та містечок, які виконували роль прикордонних опорних пунктів, що захищали Польську державу від вторгнення завойовників зі сходу та півдня: Тернопіль, Скалат, Гримайлів, Залізці. У XV–XVI ст. міста укріплювалися міськими мурами, а у XVII ст. – земляними бастионними фортифікаціями з валами та

ровами. Фортифікаційна роль цих поселень сприяла концентрації населення, розвитку ремісничого виробництва та торгівлі.

Регулярні набіги татар у XV–XVII ст. та військові конфлікти (Хмельниччина 1648–1654 рр., Польсько-турецькі війни 1672–1699 рр., дві світові війни у XX ст. та ін.) спричиняли масштабні руйнування українських міст і містечок. Внаслідок навали на Поділля турецько-татарського війська під проводом Ібрагіма Шишмана у 1675 р. були спустошені міста Тернопіль, Збараж, Підгайці. Зокрема у Тернополі було спалено замок, костел, водяні млини, зруйновано міські фортифікаційні споруди, спущено воду зі ставу. Наслідки для міста були катастрофічні: якщо у 1672 р. в місті було 420 дерев'яних і 12 кам'яних будинків, то в 1690 р. – лише 46 будинків [3, с. 120]. Натомість Тереховля та Почаїв – одні з небагатьох міст, які витримали облоги під час турецької навали 1675 р.

Після подібних за масштабом військових кампаній зруйновані поселення здебільшого відбудовувалися, однак у деяких випадках вони навіть змінювали локацію. Так, зокрема, внаслідок татарської навали на Галичину в 1589 р., разом зі Старозбараською фортецею було вщент зруйновано середньовічний Збараж [8], вперше згаданий у Галицько-Волинському літописі під 1211 р. Літописний Збараж існував на Замковій (Княжій) горі, що на околиці сучасного села Старий Збараж. Місто та замок на старому місці більше не відновлювали, натомість звели нове місто за 2,5 км на північний схід, де тепер розташоване середмістя сучасного Збаража.

Найбільш руйнівними для архітектурно-містобудівної спадщини історичних населених місць Тернопільщини виявилися військові конфлікти XX століття: Перша і, особливо, Друга світові війни. Так, унаслідок масованого артилерійського обстрілу радянськими військами у березні-квітні 1944 р. близько 85% будівель у Тернополі було знищено. Руйнування були настільки катастрофічними, що обласні органи влади та управління до серпня 1946 р. перебували у Чорткові [1, с. 17]. Довершила знищення значної частини архітектурно-містобудівної спадщини історичних населених місць Тернопільщини радянська влада у повоєнний час (рис. 4).

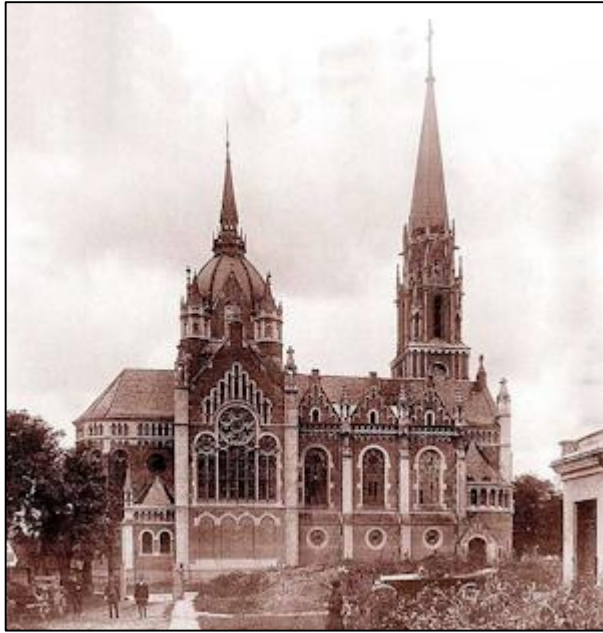
Узагальнюючи вплив цих факторів, можна виділити такі спільні особливості формування та розвитку історичних поселень і міст Тернопільщини:

1. Найпоширенішими місцями заснування історичних міст були надзаплавні мисоподібні підвищені ділянки в долинах рік. Такі захисні властивості рельєфу, в поєднанні із фортифікаційними спорудами, були досить зручними для захисту міст від нападів чужинців.

2. Структура історичних міст формувалася за двома містобудівними принципами: давньоруським (літописні Тереховля, Шумськ, Збараж, Микулинці (Микулин)) та європейським (Підгайці, Чортків, Тернопіль, Гусятин, Скалат та ін.).

3. Для міст, сформованих за давньоруськими принципами (XII–XIII ст.), характерні такі риси: ядром поселення є цитадель – замок-дитинець на високому пагорбі, до дитинця прилягає укріплений окольний град, за міськими укріпленнями – поділ, торговельно-ремісничча частина міста з довгим ринком.

4. Особливостями міст, сформованих за європейськими принципами (XIV–XVII ст.) є: наявність магдебурзького права; ядром міста є регулярна ринкова площа з ратушею, одним або двома храмами в наріжниках та щільною торговельно-житловою забудовою по периметру; наявність міських фортифікацій стіно-баштового (XIV–XVI ст.) або бастионного типу (XVII–XVIII ст.). Наявність в міській структурі Бережан, Борщева, Тернополя залишків довгих ринків, трансформованих згодом у характерні для міст-магдебургій регулярні ринкові площі, може свідчити про більш давній час заснування цих міст.

Парафіяльний костел Матері Божої Неустанної Помочі у Тернополі (1904–1908). Зруйнований 1954 р.

Костел св. Станіслава у Козівій (1899–1902). Зруйнований 1977 р.

Палац Голуховського в Гусятині (1889). Зруйнований 1914 р.

Замок-палац у Гримайлові (XVII ст. – 1840). Зруйнований 1944 р.

Ратуша у Хоросткові (XVIII ст.). Частково зруйнована 1944 р., розібрана у 1940-х рр.

Ратуша у Заліщиках (XVIII ст.). Розібрана у 1969 р.

Рис. 4. Деякі втрачені архітектурні пам'ятки історичних населених місць Тернопільщини

5. У XVIII – початку XIX ст. були ліквідовані міські фортифікації Середньовіччя та Нового часу через втрату їх оборонного значення та територіальне розширення міст.

6. Наприкінці XIX – початку XIX ст. розвиток міст пожвавився у зв'язку з промисловою революцією та прокладанням залізниць, що призвело до будівельного буму та появи в них перших великих промислових підприємств.

7. До початку XX ст. центрами планувального розвитку всіх історичних населених місць були ринкові площі.

8. Характер міської забудови та різноманіття архітектурної спадщини історичних населених місць області сформувалися унаслідок співіснування трьох найбільших етнорелігійних громад – українців (греко-католиків), поляків (римо-католиків) та євреїв (послідовників юдаїзму).

9. Архітектурно-містобудівна спадщина історичних населених місць зазнала значних втрат унаслідок Першої та Другої світових воєн, а також внаслідок реконструкцій у радянський період, при яких нехтувалася їх сформована у попередні століття просторово-планувальна структура, цілеспрямовано знищувалися пам'ятки – замки, костели, синагоги.

Література:

1. Бойцун Л. Тернопіль у плині літ. Історико-краєзнавчі замальовки. Терн.: Джура, 2003. 392 с.
2. Дітчук І. Формування території, географічне положення та адміністративно-територіальний поділ області; Географічне положення; Заселення, державна приналежність і адміністративно-територіальний поділ території у різні історичні періоди. *Географія Тернопільської області*: монографія: в 2 т. Т.1. Природні умови та ресурси. 2-е вид., пер. і доп. Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка: Осадца Ю.В., 2020. С. 6-45, 54-46.
3. Окаринський В. Тернопіль: місто, люди, історія (від давнини до 1991 року). Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2017. 512 с.
4. Полюхович Д. Червоногород – зникле місто. URL: <https://zbruc.eu/node/52608> (дата звернення 09.12.2024).
5. Соціально-економічний розвиток поселень агропромислового регіону в умовах трансформації суспільства. І. Д. Ілляш, Д. В. Ткач. Тернопіль: Астон, 2013. 204 с.
6. Про затвердження Списку історичних населених місць України : Постанова Кабінету Міністрів України від 26.07.2001 р. №878. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/878-2001-%D0%BF#Text> (дата звернення 06.12.2024).
7. Galizien und Lodomerien (1779–1783) – First Military Survey. URL : <https://maps.arcanum.com/en/map/europe-18century-firstsurvey/> (дата звернення 05.12.2024).
8. Kunzek T. Przewodnik po województwie Tarnopolskim (z mapą). Rzeszów: Libra PL, 2013. S. 115–116.

Ivan RUDAKEVYCH, Petro DEMYANCHUK, Volodymyr KRISA. HISTORICAL AND GEOGRAPHICAL FEATURES OF THE FORMATION OF URBAN SETTLEMENTS OF TERNOPIL REGION

In the publication the historical and geographical features of the formation of urban settlements in the Ternopil region are considered. The emergence of cities and towns in the region in different historical eras is analyzed. The factors of the formation of urban settlements in the region are characterized. The influence of the construction of castles and fortifications on the development of cities is described. Common features of the formation and development of historical settlements and cities of the Ternopil region are highlighted.

Key words: castle, city, heritage, Ternopil region, urban settlement.